

KÖNYVSZEMLE

HEVESI Andrea: „Velünk együtt énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak”. A 17. századi unitárius gyülekezeti ének (Budapest: MUEME, 2018), 281 pp.¹

Az erdélyi szentháromság-tagadók egyik leghíresebb egyháztörténésze a 18. században roppant érdekes dologról ír, ami a magyar nyelvű unitárius gyülekezeti éneklést illeti: „[g]yermekkoromban – jegyzi meg egy helyütt – láttam a Dávid Ferenc idejében kiadott első énekeskönyv egy példányát, sőt a kezemben is járt... Ma azonban már annak a kiadásnak egyetlen példányát sem sikerült megtalálnom.”² Sajnos másnak sem, s a fénysugarak a homályban azóta is váratnak magukra,

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosítószámú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

² KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, fordította MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005) *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4/1., 797. o.

senki sem tudja, hogy Dávid Ferenc unitárius püspök elhunyt előtt (1579. november 15.) pontosan mikor bocsáthatták ki e könyvet a kolozsvári könyvnyomtató műhelyből, vagy hogy – és inkább ez a kérdés izgat sokakat – létezett-e ilyen könyv egyáltalán.

Nem kevésbé érdekes viszont, hogy hogyan is keletkezik egy ilyen énekeskönyv, legyen az nyomtatott vagy kéziratos. Hiszen egy „újsütetű” felekezet (Dávid Ferenc idejében az unitárius feltétlenül ilyen!) gyülekezeti énekhagyománya nem alakulhat ki egy csapásra! Márpedig amíg nem alakul ki ilyen, a felekezet nem válhat le a korábbi hagyományról, azaz a közös protestáns örökségből kell merítenie. Igen! Ez – elnagyolva egy kissé a dolgot – azt jelenti, hogy az erdélyi magyar unitáriusok olyan énekeket énekeltek, amelyeket ma evangélikusnak vagy reformátusnak neveznénk, majd a dogmatikai szempontból kényes dolgokat – például a Szentháromságra vagy a Krisztus istenségére vonatkozó részeket – törölték belőlük, vagy megváltoztatták bennük. Sem az analóg példák-ból, sem a 17. századi gyülekezetspecifikus/gyülekezhálózat-specifikus hagyományokból nem lehet azonban

arra következtetni, hogy mikor kezdtek el unitárius szellemben megtszíntani az énekeket, csak az biztos, hogy a kéziratosságba kényszerülés, a dogmatikai megosztottság stb. miatt az egyházi vezetés – a nagy szigorúság ellenére – sokáig nem tudta maradéktalanul kanonizálni saját szövegváltozatait.

Az első olyan kézirat „unitárius” énekeskönyvet, amelyre adataink vannak (még ha közvetettek is), 1581-ben írták össze,³ az első nyomtatott pedig az 1590-es években jelent meg, valószínűleg 1594 körül. Utóbbiról csakis azért tudhatunk, mert az akkori unitárius püspök, Enyedi György egyik prédikációjában buzdította híveit, hogy ne sajnálják erszényüket megnyitni az énekeskönyvet megvásárolandó.⁴ Maga a prédikáció az éneklésről is szól, így benyomásokot szerezhethünk arról, hogyan is zajlott ez a 16. századi unitárius gyülekezetekben. Megtudhatjuk például, hogy az unitáriusok csak nényelven énekeltek (latinul tehát nem vagy alig), hogy énekeiket nem kísérte

zene (nincs tehát templomaikban orgona), vagy hogy csak annak kellett énekelnie, aki akart (nem volt tehát kötelező). Tulajdonképp semmi olyasmivel nem találkozunk, ami különösnek számítana az erdélyi protestantizmusban.⁵ Az sem unitárius sajátosság, hogy a 17. századi nyomtatott unitárius énekeskönyvek szerkezeti felosztása (1. isteni dicséret/himnuszok, 2. psalmusok, 3. ájtatos dicséret/cantiones) azon a páli helyen alapul, amelyet Enyedi is magyaráz („akár psalmus, akár hymnus, akár cantiónak nevezessék”). Bár persze fel lehetne tenni a kérdést, hogy az Enyedi-féle énekeskönyv is ilyen szerkezetű volt-e, ezt azonban sosem fogjuk megtudni, azt viszont legalább lehet sejteni, hogy ez a könyv Sztárai-, Balassi- és Rimay-verseket is tartalmazhatott.⁶

Vannak tehát az unitárius gyülekezeti éneklésnek olyan 16. századi előzményei, forrásai, amelyre Hevesi Andrea kötete építhetett és épített is, de ő alapvetően már a következő századra koncentrált.

Hevesi Andrea jelenleg a szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár régi könyves könyvtárosa. Könyve doktori dolgozatából készült, s

³ GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)* (Budapest: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1935), I–II., II/73.

⁴ KANYARÓ Ferencz, „Enyedi György unitárius püspök beszéde. (A hívek lelki életéről és az egyházi énekről).”, *Keresztény Magvető* 35. évf., 1. sz. (1900): 30–40. Vö.: Enyedi György prédikációi 2., sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta LOVAS Borbála (Budapest: MTA–ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2007).

⁵ Vö.: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének* (Budapest: Universitas, 2004), *Historia Litteraria* 17., 15–96.

⁶ PAP Balázs, „Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai”, *Keresztény Magvető* 123. évf., 2–3. sz. (2017): 227–246., 245–246.

az unitárius egyház fennállásának 450. évfordulója alkalmából megjelentetett, A vallásszabadság éve könyvsorozat legelső és – megjegyzem – nagyon csinos köteteként látott napvilágot. Két részből áll, egyfelől magából a monográfiából, másfelől pedig a fáradságot nem ismerő munka nyomán született CD-mellékletből, amely önmagában is jelentős teljesítmény; itt találja az olvasó azokat a szövegeket, amelyeket a szerző a kötetben eleméz.

Könyve első két fejezetében (II–III.) – fontos kiegészítéseket téve a korábbi szakirodalomhoz – Hevesi felsorolja és ismerteti azokat a nyomtatott és kéziratos forrásokat, amelyeket elemezni és értelmezni fog, illetőleg ugyanitt tipológiát is ad, megkülönböztetve egymástól a gyülekezeti, ima- és a halotti énekeskönyveket. A legelső (tehát a gyülekezeti) az unitáriusok háromszor adták ki a 17. század folyamán, utoljára 1697-ben. Az első két kiadás pontos megjelenési idejét nem ismerjük. Hevesi az első esetben, miután a kérdést a lehető leggondosabb alapossgal körbejárja, filológiai-nyomdászattörténeti adatok alapján feltételezi, hogy 1616-ban látta meg a napvilágot, a második esetben pedig 1630 és 1636 közötti megjelenéssel számol. Az utóbbi nyomtatványt – egy megtévesztő fordítást szemfülesen leleplezve – azzal az énekeskönyvvel azonosítja, amelyet az *Egyháztörténet* másodikként ismertet, viszont nem veti fel a kérdést, hogy így az első éne-

keskönyv, amely a 18. századi szerzőnek gyermekkorában járt a kezében (és amelyet feljebb már említettünk), lehet-e vagy sem az 1616-os kiadás.

Elismerésre méltó az is, ahogy Hevesi az ima-énekes könyvekről ír. E helyütt ugyanis – egy korábbi tanulmányát felhasználva – bemutat egy néhány leveles töredéket (ún. makulaturát), amely több részén olvashatatlán, a nyomtatvány tartalmát alapvetően mégis rekonstruálni képes. Ezután a temetési énekeskönyvekről tudósít minket, majd azokról az unitárius és nem unitárius forrásokról, amelyekkel azért veti össze az 1616 körül megjelent énekeskönyv gyülekezeti énekeinek a szövegét, hogy bemutassa, milyen textuális és paratextuális, apparátusbeli, valamint dogmatikai sajátosságai vannak az utóbbiaknak (IV–VI. fejezet). Nemcsak az eltérések érdeklik azonban, hanem a hasonlóságok is, például, hogy mely források mutatnak nagyobb számú énekegyezést az 1616 körüli énekanyaggal. (Megjegyzendő: nem a teljesség igényével ad áttekintést a 17. századi unitárius kútforokról, csupán azokat ismerteti, amelyeket relevánsnak tart.)

A VII. fejezetben a szerző – fontos filológiai adalékokat feltárva – olyan énekeket mutat be, amelyeket csak szentháromság-tagadó forrásból ismerünk, más protestáns szöveghagyományból nem. Ezeket belső keletkezésű énekeknek nevezi. Ilyenek például Bogáti Fazakas Miklós zsoltárai vagy a

„lengyel zsolnáfordítások”. Ezek és az ehhez hasonló művek egyértelműen azt jelzik számunkra, hogy az unitáriusok – egyre kevésbé támaszkodva a közös protestáns énekkincsre, mégis kölcsönhatásban maradvával – saját énekekkel bővítették énekeskönyvanyagukat.⁷ Ők fordítják le elsőként magyar nyelvre a teljes pszaltériumot, ezek Bogáti Fazakas és Thordai János nevéhez fűződnek. Két zsolnáfordításuk viszonyának tisztázásakor Hevesi cáfolja Csomasz Tóth Kálmán azon meglátását, amely szerint azért volt szükség arra, hogy az unitáriusok másodszer is elkészítsék a teljes pszaltérium lefordítását, mert Bogáti Fazakas fordítása a legradikálisabb szentháromság-tagadók, a szombatosok használatába került.

Az utolsó fejezetben (VIII.) végül Balassi Bálint azon verseivel foglalkozik Hevesi, amelyek az unitárius énekeskönyvekben hagyományozódtak a legkorábban. Itt talán az a rész lehet leginkább érdemes a figyelmünkre, amelyben a szerző támogatja Pap Balásznak azt a felvetését, miszerint az

⁷ Vö. H. HUBERT Gabriella, „Kánonképzés a gyülekezeti énekköltészetben”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza és mások (Budapest: Gondolat, 2008), 382–393.

Adj már csendességet... kezdetű vers, amelyet sokaknak még ma is Balassi-memoriterként kell bebifláznia, inkább Balassi legfőbb „tanítványának”, Rimay Jánosnak a szerzeménye.⁸

Azt hiszem, ezzel – ha felületesen is – átfutottunk a tematikán, így most már bárki képet alkothat magának arról, miről is szól e könyv. Nyilván vannak érdekesítő és kevésbé izgalmas részei, olyanok, amelyekkel mindenki egyetért, meg néhány olyan is, amellyel nem, de ez mit sem változtat azon, hogy Hevesi elérte azt a célt, amelyet az előszóban kitűzött maga elé, s műve így – elsősorban kollációinak köszönhetően – megkerülhetetlen szakirodalmá vált, nem kis lépést téve annak érdekében, hogy a 16–17. századi unitárius énekkincs lassanként méltó helyére kerüljön.

Szigeti Molnár Dávid⁹

⁸ PAP Balázs, „Az Istenes Énekek margóira” in *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István (Budapest: rec.iti, 2010), 335–342.

⁹ SZIGETI MOLNÁR DÁVID (1986) a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán a Magyar Irodalmi Tanszék tanársegédje. Kutatási területe a 16–17. századi erdélyi unitárius egyház története.